

ROMSICS IGNÁC

Új tendenciák az ezredforduló történetírásában

A huszadik század első két harmadában a történetírás jelentős mértékben átalakult. A tizenkilencedik századi politika- és eseménytörténettel szemben teret nyert a széles értelemben vett művelődéstörténeti orientáció, a rövid korszakok kutatása helyett a több évszázados tendenciák nyomon követése, az egyén helyett a társadalmi csoportok tanulmányozása, a leíró jellegű narratív elbeszélési formák helyett pedig a társadalomtudományok analitikus és egzaktabb elemzési technikái.

A huszadik század utolsó harmadában újabb nagy átalakulás vette kezdetét. Egy olyan új paradigmaváltás körvonalai rajzolódtak ki, amely számos ponton ütközött az addigi társadalomtudományos történetírás szemléletével, és olyan történetírói attitűdöket és technikákat rehabilitált, amelyek addig avítottak minősültek. Ennek egyik első jele Georges Duby (1919–1996) 1973-as könyve volt, amelyet az 1214. július 27-i bouvini csatáról írt – döntően egy résztvevő leírása alapján (*Le dimanche de Bouvines*). Bár Duby nem csak egy ütközet hagyományos eseménytörténetét vázolta fel, hanem ezen keresztül azt is, mit jelentett a csata, illetve a háború és a béke a feudalizmus világában, a hosszú időtartam és a kvantitatív elemzések korában, illetve a társadalomtudományos történetírás legismertebb fórumának, az *Annales*-nak a hazájában műve mégis visszatetszést, de legalábbis meglepetést keltett.

A makrotörténelemtől a mikrovilág, a nagy jelentőségű gazdasági és társadalmi változásoktól a mindennapok apró történései, és a társadalmi struktúráktól a hús-vér emberek felé fordult annak az Emmanuel Le Roy Ladurie-nek (1929–) a figyelme is, aki tíz-tizenöt évvel korábban még úgy gondolta, hogy a kvantifikáció és a hosszú idősorok elemzése nélkül nincs többé történetírás. Ezt jelezte 1975-ös könyve, amelyben egy középkori okszitán falu, a Pireneusok északi lejtőjén fekvő Montaillou

tizennegyedik századi lakóinak a hétköznapijait és gondolkodásukat mutatta be rendkívül aprólékosan, mintegy az emberek fejében kalandozva. A katar eretnecség felszámolásával megbízott püspök által készített vallomásokra támaszkodva Le Roy Ladurie plasztikus képet rajzolt a kétszáz-kétszázötven fős falu belső viszonyairól, tipikus és különleges alakjairól, valamint a faluból kirajzó, transzhumáló jellegű nomád pásztortársadalom mindennapjairól (*Montaillu, village occitan de 1294 à 1324*, magyarul megjelent 1997-ben, *Montaillou, egy okszitán falu életrajza, 1294–1324* címen).

Az 1980-as években folytatódott ez a tendencia. Az *Annales* profilja és az én szemléletem között – állapította meg kissé rezignáltan Fernand Braudel (1902–1985), a lap korábbi szerkesztője 1985-ben – „hatalmas a távolság”. Az új szerkesztők – Bernard Lepetit és Jacques Revel – igazat adtak elődjüknek. „Az uralkodó paradigmák, melyeket vagy a marxista, vagy a strukturalista irányzatokban, avagy éppen a kvantifikáció bízalomra okot adó gyakorlatában véltek megtalálni – írták egyik programjukban – elveszítik strukturáló képességüket... Eljött az ideje, hogy úrakeverjük a kártyákat.”¹

A második világháború után elterjedt társadalomtudományos történetírás a század utolsó harmadában nemcsak Franciaországban, hanem a világ más országaiban is kezdte elveszíteni vonzerejét. Theodore Zeldin (1933–) oxfordi professzor az elsők között diagnosztizálta már az 1970-es évek közepén a következőket: „Megbukott az a törekvés, hogy a társadalomtörténet töltsen be a kutatásokat szervező központ szerepét”, és „nincs értelme határt vonni a történetészek közé vagy túl szigorúan megkülönböztetni a moderneket és a tradicionalistákat”. A „társadalomtörténet, épp a sikerei következtében, változatos eredményei közepette némileg utat veszett”.² A struktúrák mozgásának elemzése és okainak a keresése helyett Zeldin az egyéneket helyezte vizsgálódásainak középpontjába, akiknek a cselekedeteit a lehető legrészletezőbb – úgynevezett pointillista – módon mutatta be (*France 1848–1945. I–II.*, 1973–1977).

Néhány évvel később az eredetileg társadalomtörténész és a marxista *Past and Present* köréhez tartozó Lawrence Stone (1919–1999) figyelt fel az „elbeszélés újjászületésére”. „A strukturalista, analitikus, kvantitatív történetírás gyakorlói – írta kissé sajnálkozva 1979-ben – mindin-

¹ Történelem és társadalomtudományok. Kritikai fordulat? In: BENDA Gyula–SEKERES András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 581–582.

² Theodore ZELDIN: Társadalomtörténet és totális történet. Idézi: GYÁNI Gábor: Az „új történetírás” jelensége. *Világtörténet*, 1986/3–4. 41–52.

kább azon veszik észre magukat, hogy kizárólag egymáshoz beszélnek.” Ezért és az élet totalitásának makroszinten való ábrázolhatatlansága, következésképp a múltbeli változások rekonstruálására vonatkozó törekvések kudarc miatt az úgynevezett új történetírás „számos prominens képviselője tér vissza jelenleg a korábban elvetett narratív módhoz”.³ Évekkel később hasonló látelleletet állított ki az ugyancsak brit Peter Burke (1937–) is. „Manapság – állapította meg a cambridge-i professzor – sok tudós vélekedik úgy, hogy az elbeszélés kiiktatása elszegényítette a történetírást”. A megoldást az „esemény” és a „struktúra” szintézisében, illetve az „elbeszélő és az elemző történészek” módszereinek kombinálásában látta.⁴

A történetírás huszadik század végi újabb nagy átalakulása mögött részben tehát az addigi gyakorlat korlátainak a felismerése húzódott meg. Legalább ilyen súllyal esett azonban latba azoknak a múlt megismerhetőségét minden korábbinál radikálisabban megkérdőjelező nyelv-, illetve történetfilozófiai áramlatoknak a jelentkezése is, amelyeket összefoglalóan posztstrukturalista és/vagy posztmodern névvel szokás jelölni. Erre az 1960-as évektől körvonalazódó új világképre az átfogó, nagy elméletektől való elfordulás, az egymásnak is ellentmondó szemléletek és megoldások tolerálása (*anything goes*), a hagyományosan jelentősnek tartott események és dolgok leértékelődése, a játékosság, valamint az ironia és az önironia jellemző. Ismeretelméleti szempontból központi eleme a valóság és a nyelv viszonyának újradefiniálása (ez a *linguistic turn*, vagyis a nyelvi fordulat). A valóság eszerint önmagában nem, csak nyelvi megjelenésében létezik. A nyelv viszont nem a valóság tükré, hanem része és alakítója annak. Nem egy olyan semleges médium tehát, amelynek igénybevételével a szónok vagy az író teljes pontossággal közvetíteni tudja gondolatait, hanem egy olyan bonyolult kódrendszer, amelynek rejtett struktúrái egyrészt a szándékolttól gyakran egészen eltérő jelentéssel ruháznak fel szavakat, másrészt az üzenetei csak a vele kapcsolatba hozható más szövegek kontextusában értelmezhetők helyesen. Az a mód tehát, ahogyan formába öntünk és elmondunk egy történetet, befolyásolni fogja a történet jelentését.

A posztmodern gondolkör és érzésvilág gyökerei Friedrich Nietzsche filozófiájáig nyúlnak vissza. Az értelemben és a haladásba vetett hit radikális megkérdőjelezése, a perspektívák különbözőségének tudatosítása,

³ Lawrence STONE: Az elbeszélés újjászülése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. In: GYURGYÁK János–KISANTAL Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 900–919.

⁴ Peter BURKE: Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászülése. Uo. 934–946.

a nyelv metaforikusságának és megbízhatatlanságának a hangsúlyozása, valamint a hatalom örökkévalóságának és könnyörtelenségének a gondolata mind megtalálható a sokféle betegséggel küzdő, s végül örültnek nyilvánított tizenkilencedik századi német filozófus munkáiban. Más filozófiai hagyományokhoz – mindenekelőtt Humboldt, Saussure és Wittgenstein nyelvelméletéhez – is kapcsolódva Nietzsche nézeteit a huszadik század utolsó harmadában számos gondolkodó újította fel, és fejlesztette tovább. Közéjük tartozott Richard Rorty (1931–2007), aki 1967-ben antológiát állított össze a nyelvi fordulat mibenlétéről (*The Linguistic Turn*, 1969) és Jean-François Lyotard (1924–1998), aki az 1970-es évek végén a posztmodern lényegét – a „végsőig leegyszerűsítve” – „a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként” határozta meg.⁵ Magára a történetírára ők azonban kevésbé, illetve csak áttételesen hatottak. Szakmájuknál és témáiknál fogva meghatározóbbnak bizonyult náluk a francia Jacques Derrida (1930–2004) és Michel Foucault (1926–1984), valamint az amerikai Hayden White (1928–).

Jacques Derrida Saussure, illetve a strukturalisták nyelvre vonatkozó nézeteinek továbbgondolásával jutott el Nietzsche nihilizmusáig. Ha a jelek – érvelt munkáiban – önkényesek, akkor a jelentésük sem lehet rögzített, és így egyetlen szövegnek sem lehet egyetlen, kizárólagos jelentése. Amennyiben viszont a jelentés lényegénél fogva bizonytalan, akkor minden szöveg heterogén, és egymást kizáró jelentéseket hordoz. A szövegek, illetve nézetrendszerek ezért automatikusan megkérdőjelezhetőek és lebonthatók. Ez utóbbit nevezte el dekonstrukciónak. A dekonstrukció azt feltételezi, hogy minden szöveg, minden szerző igyekszik a használt szavak jelentését megszabni, felülírva, érvénytelenítve ezzel a többi lehetséges jelentést. A dekonstrukciós elemzés lényege éppen ennek, vagyis a szövegekben érvényesülő nyelvi dominanciának a feltárása, amelynek során a szerző a vizsgált, vagyis dekonstruált szöveg által preferált jelentés mellé helyezi a kiszorított jelentéseket, rámutatva ezzel minden nyelvi rendszer relatív voltára. Maga Derrida elsőként – még 1961-ben – Hegel világtörténetét, majd rövidesen a strukturalizmust, s ezen belül többek között Claude Levi-Strauss elemzési eljárását „szedte ízekre” ezen a módon.

A Derridához hasonlóan strukturalistaként indult, és emellett Marx, Freud és Gramsci által is ihletett Michel Foucault-ra elsősorban Nietzsche erőszakfelfogása hatott. Nézeteinek központi kategóriája a hatalom,

⁵ Jean-François LYOTARD: A posztmodern állapot. In: BUJALOS István (szerk.): *A posztmodern állapot*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 8.

amely minden kor tudását és gondolkodási módját meghatározza. Az tehát, hogy kit tartunk normálisnak és abnormálisnak, egészségesnek és betegnek, jónak vagy rossznak, történetileg változik, s a változások előidézője és kodifikátora mindig a hatalom. A tudomány sem más, mint egy adott kor hatalomfüggő ideológiájának a része, illetve terméke, amelynek állításai nem azért lesznek elfogadottak, mert igazak, hanem azért, mert saját koruk annak tartja őket. A történészek szokásos bizonyítékai, az úgynevezett tények sem csak a múltról szólnak, hanem az adott kor metodológiai eljárásai és gondolkodási szabályai által meghatározottak. A történelmi ismeret ilyen módon nem a múlt semleges reprezentációja, hanem az egyes korok uralkodó diskurzusának a függvénye. A megnyilatkozás elválaszthatatlan attól, aki mondja, és attól is, amiről szól. A történész, a forrásai és az olvasó ilyen módon egyetlen realitásban olvadnak össze, s ez maga a diskurzus. Egyedül ez az, ami kutatható, és amit kutatni is kell, ám ez is csak elkötelezetten tehető. A történetírás így végeredményben egy olyan mechanizmus, amelyben a történész nem a múltat rekonstruálja, hanem a jövőre irányuló vágyait önti formába.

Hayden White és az úgynevezett narratológusok, akik nyelvfelfogásuk alapján maguk is posztstrukturálisnak tekinthetők, a történelmi műveket elbeszélő prózában (narrációban) megírt nyelvi struktúrák hordozóiként fogják fel. Akár tudatában vannak, akár nem, a történetírók a nyelvi kifejezőeszközök foglyai – állítják. Minden történelmi munka alapszerkezetét, vagyis metahistóriáját a választott nyelvi eszközök kombinációja alkotja, s ez magát a tartalmat is befolyásolja. Ezzel magyarázható, hogy ugyanazokat a forrásokat használva ugyanarról a dologról különböző tartalmú történelmi beszámolókat olvashatunk. A különböző magyarázatok ismeretelméleti szempontból egyenrangúak, az olvasó nem is ilyen, hanem esztétikai és/vagy morális szempontok alapján tartja egyiket meggyőzőbbnek a másiknál. A történetírás így tehát éppoly kevésbé tudomány, mint a szépirodalom, vagy ha mégis, akkor retorikai tudomány.

Ezt az álláspontját White először az 1973-ban megjelent *Metahistory* című monográfiájában fejtette ki. Ebben négy történelemfilozófus (Hegel, Marx, Nietzsche és Croce), valamint négy történész (Michelet, Ranke, Tocqueville és Burckhardt) életművét hasonlította össze. Úgy találta, hogy minden szöveg szétválasztható egy „felületi” és egy „mély” szintre. A „felületi szint” maga is két rétegből áll: a történetből és a történet magyarázatából. Az elbeszélés „mély szintje” viszont maga a magyarázatot hordozó nyelvi eszköztár. Ez utóbbinak négy nagy alakzatát – „trópusát” – különítette el: a metaforát, a metonímiát, a szinedochét és az iróniát. Ugyancsak négy stilisztikai alaptípust állapított meg a történet

cselekményesítésének szintjén (romantikus, tragikus, komikus, szatirikus), négyet az argumentáció formái terén (formalista, organikus, mechanikus és kontextuális), s négyet a magyarázat elméleti bázisául szolgáló ideológiák közül (anarchista, radikális, konzervatív és liberális). Konklúziója szerint minden történeti munka ezeknek a nyelvi eszközöknek és formáknak a kombinációja. Michelet például a cselekményesítés romantikus formáját kombinálta a formális érveléssel és a liberalizmussal; Burckhardt a szatírárt a kontextualizmussal és a konzervativizmussal. Ezek a kombinációk végeredményben a poétikai „mély szint” által meghatározottak, amelyek viszont koronként változnak. Így például a felvilágosodás tizenharmadik századi szerzőire – Voltaire-re, Gibbonra, Hume-ra stb. – az ironia, a tizenharmadik–tizenkilencedik századi romantikusokra, Rousseau-ra, Burke-re és Herderre a metafora, Hegelre és Rankéra a szinédoché volt jellemző. Egy adott kor sajátos stíluseszményét természetesen nem minden alkotó követi. A „normától” bárki bármikor eltérhet. Az ilyen eltérések eredményeként alakulnak ki az elleninterpretációk.

A történetírás és a művészetek azonosságát valló, vagyis a történetírást esztétikai tevékenységként felfogó és/vagy a jelenre irányultságát hangsúlyozó régi-új álláspontot az elmúlt években sokan magukévá tették. Közéjük tartozik a holland Frank Ankersmit (1945–), aki szerint a történetírás még a művészeteknél is „bizonytalanabb a világ reprezentációjában”, és „ezért még a művészetnél is inkább elmondható róla, hogy kulturális kódok kifejezője”. A történész „olyan jelentéssel ruházza fel a valóságot, amellyel az nem rendelkezik”.⁶ Megemlítenéd a brit Keith Jenkins is, aki szerint „a történelem egy olyan változékony és problematikus diskurzus, amely látszólag a világ egyik aspektusáról, a múltról szól, ám amelyet jelenközpontú munkások egy csoportja (a mi kultúránkban túlnyomóan fizetett történészek) hoznak létre ismeretelméletileg, metodológiai, ideológiai és gyakorlatilag pozicionált módon... és akiknek a termékei általában megfelelnek az adott pillanatban fennálló hatalmi viszonyoknak”. Más megfogalmazásban: a történelem „olyan diskurzív gyakorlat, amely lehetővé teszi jelen beállítottságú emberek számára a múltba való visszavonulást, amelyben turkálva újraalkotják azt a szükségleteiknek megfelelően”.⁷

A társadalomtudományos történetírás kifulladásá és új utak keresése, valamint a posztstrukturalista/posztmodern ismeretelmélet együttes

⁶ Frank ANKERSMIT: A történelmi reprezentáció. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 235–263.

⁷ Keith JENKINS: *Re-Thinking History*. Routledge, London–New York, 1991. 26., 68.

hatására a huszadik század utolsó harmadában a világ történetírása ismét jelentősen átalakult. A tizenkilencedik századi hagyományos és a huszadik századi modern iskolák továbbélése mellett megjelentek olyan új irányzatok, amelyeket összefoglalóan posztmodern történetírásnak, „új történetírásnak”, illetve az angolszász világban *new cultural history*-nek is neveznek. Ezek pontos definiálása lehetetlen. Fontosabb jellegzetességei és tipikus irányzatai azonban azonosíthatók. Ezek a következők: a nyelv társadalmi-kulturális szerepének, a kollektív emlékezetnek, a történeti interpretációk különbözőségének és a társadalmi nemek történetének fokozott kutatása, továbbá a mikrotörténelem, a történeti antropológia, s végül az irodalmias történetírás és a kontrafaktuális történetírás preferálása.

A nyelv kitüntetett szociokulturális szereppel való felruházásából logikusan következett, hogy az emberi kommunikáció jellegzetességeinek a kutatása nemcsak lingvisztikai és szociálpszichológiai, hanem történeti szempontból is előtérbe került. A monolitikus nyelvkoncepció helyébe, amely homogén egészként fogta fel a nemzeti nyelveket, a nyelvi polifónia tétele, a szövegek egyetlen helyes értelmezésének régi koncepciója helyébe pedig azok nyitottsága, illetve többértelműsége lépett. A kutató történészek közül az elsők között nyúlt ilyen elméleti előfeltevésekkel történelmi szövegek elemzéséhez John G. A. Pocock (1924–) cambridge-i professzor, aki az észak-itáliai reneszánsz és az észak-amerikai függetlenségi háború közötti három évszázad eszmetörténetében nyomon követett úgynevezett civil humanizmust nem csupán koherens republikánus utópiaként és alkotmányos koncepcióként, hanem legalább ilyen mértékben politikai nyelvezetként mutatta be. Meggyőzően dokumentálta, hogy az időben és térben egymástól távoli, de rokon gondolkodású szerzők milyen nagy mértékben „foglyai” egy közös szókinscsnek és szóhasználatnak. (*The Machiavellian Moment*, 1975)

Az emlékezetkutatás visszanyúlik Maurice Halbwachs két világháború közötti alapvetéséig. Az emlékezetnek Halbwachs három szintjét különböztette meg: az egyéni emlékezetet, a különböző tényezők szerint konsztituálódó kisebb-nagyobb társadalmi csoportok kollektív emlékezetét, s végül a hagyományt, amely az után kezd kialakulni, hogy az emlékezet tárgyát képező szereplők eltávoznak az élők sorából. A hagyománnyá merevedett emlékezet tartalma számos eszközzel és sokféle módon befolyásolható. Az ősi társadalmakban erre szolgáltak a különböző rítusok és kultikus szertartások, a modern társadalmakban pedig mindezeket túl a művészeti és társadalomtudományi alkotások széles skálája. Pierre Nora (1931–), az *Annales* harmadik nemzedékének tagja ezeket az esz-

közöket nevezte el az emlékezet helyeinek (*lieux de mémoire*). A különböző szimbólumok (trikolor, Marseillaise), csatahelyek, emlékművek (Pantheon, szobrok), épületek (Eiffel-torony, Sacré-Coeur), emléknapok (július 14.) éppúgy az emlékezet helyei, mint a fontos és olvasott történeti összefoglalások vagy a bor, a király és a gall kakas. Az ezekre vonatkozó szisztematikus franciaországi kutatások az 1980-as évek közepén kezdődtek Nora irányításával, és több tucat szerző közreműködésével az 1990-es évek elejére fejeződtek be (*Les lieux de mémoire*, I–III. 1984–1992).

A posztmodern felfogás szerint társadalmi emlékezet és történetírás között semmiféle lényeges különbség nincs; az egyéni emlékező szubjektív interpretációja és a történész rekonstrukciós eljárása azonos értékű. Bár a történészek többsége ezt vitatja, a történetírás jelenbe ágyazottságának és szociokulturális meghatározottságának a tudatosodása a historiográfia történetíráson belüli helyét is újradefiniálta. A historiográfia korábban úgy fogta fel feladatát, hogy a múltra vonatkozó tudás teljesebbé és megbízhatóbbá válásának kumulatív folyamatát tárja fel. Az újabb historiográfiai munkák viszont korokon átívelő olyan diskurzusként tekintenek tárgyukra, amelynek különböző interpretációi mögött meghatározott társadalmi érdekek, csoportok és eszmék álltak.

A társadalomtörténeten belüli hagyományos nőtörténelem látószöge az 1980-as évektől kiszélesült a *gender studies*, vagyis a társadalmi nemek tanulmányozása irányába. Ezt már nem egyszerűen a nő családon, illetve társadalmon belüli státusának változásai, hanem az emberiség egész múltjának *gender* alapú újragondolása foglalkoztatja. A nem ebben a megközelítésben ugyanolyan alapvető társadalmi kategória, mint az osztály vagy a faj, sőt egyes megközelítésekben a legalapvetőbb. Az irányzat egyik legismertebb teoretikusaként az amerikai Joan Wallach Scott (1941–) kifejtette: „A társadalmi nem a nemek közötti különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok alkotóeleme és a hatalmi kapcsolatok elsődleges jelölési módja.”⁸ A kutatási cél pedig a nemi szerepek és nemi szimbólumok feltárása és jelentésük meghatározása a különböző társadalmakban és korszakokban, hogy ezáltal világossá váljon szerepük a társadalmi rend fenntartásában, illetve változásában.

Az „új történetírás” egyik tipikus és ismeretelméleti szempontból legkevésbé szkeptikus formája a mikrotörténelem. A mikrotörténész egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység – egy esemény, egy falusi

⁸ Idézi PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalom történetébe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 523.

közösség, család vagy egyén – beható, „sűrű” vizsgálatára törekszik, és ezen keresztül próbál eljutni általánosabb érvényű következtetésekre. A hagyományos helytörténészről eltérően tehát nem elégszik meg a lokalitás vagy a partikularitás jellegzetességeinek feltárással, hanem azokból kiindulva a globalitás és a totalitás szempontjaira is figyelemmel van. Ennek megfelelően – mint Jacques Revel megfogalmazta – a mikrotörténészek „[l]egelőször is azt feltételezik, hogy minden egyes történelmi személy közvetlenül vagy közvetetten különböző dimenziójú és szintű, a leginkább lokálistól a leginkább globálisig terjedő folyamatokban vesz részt, és így ugyanilyen kontextusokban szerepel. Nincs tehát törés, főleg pedig nincs semmiféle ellentét helytörténet és globális történelem között. Ami egy adott egyén, csoport vagy terület tapasztalata alapján megragadható, az voltaképpen a globális történelem egyik konkrét változata.”⁹

Duby és Le Roy Ladurie már említett művei mellett, amelyek a mikrotörténelem előfutárainak tekinthetők, az irányzat klasszikusa Carlo Ginzburg (1939–) könyve egy tizenhatodik századi eretnek molnár világlképéről (*Il formaggio e i vermi*, 1976; magyarul: *A sajt és a kukacok*, 1991). Az olasz történész a korabeli inkvizíciós iratok alapján igyekezett feltárni Menocchio gondolatvilágának különböző rétegeit és forrásait, s a kvantitatív elemzésekhez képest ezzel egy minőségileg más eszme- vagy mentalitástörténet lehetőségét felmutatni. „Egy középszerű, önmagában nem különösebben jelentős személyiség – írta –, aki éppen ezért reprezentatív, mikrokozmoszként foglalja magában azokat a vonásokat, melyek egy meghatározott történelmi időszak valamely társadalmi rétegre jellemzőek.”¹⁰

A mikrotörténelem másik nagy visszhangot kiváltó – huszonegy nyelvre lefordított (!) – mintadarabja az amerikai Natalie Zemon Davis (1928–) munkája, amely egy tizenhatodik századi baszk faluba kalauzolja el olvasóját (*The Return of Martin Guerre*, 1983; *Martin Guerre visszatérése*, 1999). Az elbeszélés alapja egy megtörtént, de történetileg jelentéktelen esemény: egy asszony házastársának fogad el egy idegent, aki a hosszú ideje távollévő férje képében jelentkezik. A hamisságra néhány évvel később fény derül, sőt végül a távolléte alatt fél lábát elvesztő igazi férj, Martin Guerre is előkerül. Ám az asszony nem a férje, hanem a csaló mellé áll. Davies ezt azzal magyarázta, hogy a csaló minden tekintetben

⁹ Jacques REVEL: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: CZÓCH Gábor–SONKOLY Gábor (szerk.): *A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 61.

¹⁰ Carlo GINZBURG: *A sajt és a kukacok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 20.

jobban megfelelt a nő elvárásainak, mint a nyomorékká vált és félig-meddig már távozása előtt is impotens férje. A rendelkezésre álló források azonban sem a csalo szexuális képességeire, sem a férj impotenciájára, sem pedig a feleség ezzel kapcsolatos esetleges reflexióira vonatkozólag nem tartalmaznak meggyőző és egyértelmű bizonyítékokat. Davis magyarázataiban tehát a szokásosnál nagyobb szerep jut a valószínűsítésnek és a fantáziának – tegyük hozzá: a gender alapú fantáziának –, amellyel a mikrotörténelem irodalmasabb változatát teremtette meg. A források merész kezeléséért és „alkotó fantáziájáért” az *American Historical Review* konzervatív kritikusa (Robert Finlay) „történelmi románcnak” bélyegezte Davies művét.

A mikrotörténelemmel rokon irányzat a történeti antropológia. Az antropológiának mint az emberrel foglalkozó tudománynak a huszadik század folyamán több változata alakult ki. A történetírára ezek közül elsősorban az a kulturális antropológiának vagy etnológiának nevezett irányzat hatott, amely idegen kultúrák intenzív terepmunka keretében történő jellegzetességeinek a feltárásával foglalkozik. Az aprólékos megfigyelés eredménye az úgynevezett sűrű vagy tömény leírás, amely apró, de jelentéssel teli eseményeket és mozzanatokot kontextualizál és rendez értelmes struktúrákba. A legjelentéktelenebbnek látszó történések mikroszkopikus vizsgálatával próbál meg eljutni átfogó következtetések levonásához. E módszer sokat hivatkozott iskolapéldája Clifford Geertz tanulmánya a bali kakasviadalról. Geertz felfogásában ez egy olyan „mély játék”, amely a helyi lakosok státushierarchiáját és státusversengését tükrözi, vagyis szimbolikus formában a társadalmi ellentétek és a csoporthoz tartozás, valamint a társadalmi szenvedélyek kifejeződése. Bár Geertz módszere számos követőre talált, a baliak megkérdezése nélkül kialakított értelmezésének ellenőrizhetetlensége miatt heves bírálatok is érték. (Clifford Geertz: *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*, 1972; magyarul: *Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról*, 1994.)

A történeti antropológia lényegében a kulturális antropológiából ismert tömény leírás módszerét alkalmazza történeti forrás vagy források alapján. Az elmúlt két-három évtizedben rendkívül változatos formái alakultak ki falusi közösségek hálózatának részletes feltárásától a népi vallásosság, boszorkányság és mágia kutatásán át a mindennapok történetének bemutatásáig. *Alltagsgeschichte* néven ez utóbbi főleg Németországban terjedt el. Az irányzat valószínűleg legtöbbet hivatkozott munkája viszont nem a fenti témákkal, hanem a népi erőszakkal foglalkozik. Ennek szerzője az amerikai Robert Darton (1939–), aki egy tizennyolcadik századi párizsi nyomda segédeinek és inasainak „macskamészár-

lását” írta le. A környék macskáinak mai szemmel nézve brutális elpusztítását a szerző a gyűlölt nyomdászmester szimbolikus meggyilkolásaként és feleségének jelképes megerőszakolásaként, sőt még áttételesebben a francia forradalmat előlegező munkásmegmozdulásként értelmezte. (*The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, 1984; magyarul: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás*, 1987.) A nagyon innovatív és fantáziadús magyarázat gyengéje, hogy egyetlen rövid és évekkel később született dokumentumra támaszkodik. Még annyira sem ellenőrizhető tehát, mint a kulturális antropológia tényszerűségtől elrugaszkodó értelmezései. Darton kritikusai ezért nem minden alap nélkül mutattak rá, hogy az esemény serdülő gyerekek kulturális magatartásaként és az állatokkal szembeni társadalmi viselkedés egyik eseteként is vizsgálható lenne.

A Cambridge-ben végzett, de 1980 óta az Egyesült Államokban tanító Simon Schama (1945–), a történetírás és a szépirodalom közötti műfaji különbségek relativizálásával, stilisztikai igényességgel, a nagy elméletektől való elfordulással és a véletlenek szerepének rehabilitálásával hívta fel magára a figyelmet. Több szakszerű, de kevésbé formabontó könyv után 1989-ben a francia forradalomról tett közzé egy olyan terjedelmes „krónikát”, amelyet sokan a posztmodern történetírás mintadarabjának tartanak (*Citizens: A Chronicle of the French Revolution*, 1989; magyarul: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*, 2001). A nagypolitika és mindaz, ami miatt a francia forradalomról az elmúlt kétszáz évben annyi könyvet írtak, Schamát nem vagy csak érintőlegesen érdekli. Nem foglalkoztatják a tömegek, az „osztályharc” és a „struktúrák” sem. Ehelyett szívesen meséli el ismeretlen és jelentéktelen kisemberek személyes történeteit, valamint apró, de jellemző epizódokat fűz össze életszerűen és az abszurd drámákra emlékeztető dramaturgiai eljárásokat követve. Mindezt hagyományos elbeszélő formában és a tizenkilencedik századi vagy még korábbi krónikákra emlékeztető szigorú időrendben adja elő. A kritika ennek ellenére – vagy éppen ezért – igen jól fogadta, és a szerzőt több jelentős díjjal jutalmazta.

Jóval ellentmondásosabb, sőt lényegében elutasító volt következő könyvének, az 1991-ben megjelent *Halott bizonyosságok: nem szavalt spekulációknak* (*Dead Certainties: Unwarrented Speculations*) a szakmai fogadtatása. A könyv az 1759-es québeci csatában elesett egyik tábornok halálának a rekonstruálásával kezdődik, majd egy tizenkilencedik századi harvardi gyilkossági ügyből kerekedett bírósági eljárás és a vitatható ítélelhozatal parabolisztikus – a történetíró munkájára utaló – elbeszélésével folytatódik. A szerző stílusát és általában írói képességeit

ezúttal is dicsérték, ám elfogadhatatlannak tartották, hogy a valódi dokumentumok közé – mint ezt az utószóban a szerző meg is vallotta – azonosítatlan áldokumentumokat kevert, illetve néhány hiányzó elemet a fantáziájára hagyatkozva konstruált. Az olvasókat azonban mindez nem zavarta, a felháborodott kritikák csak növelték az érdeklődést a könyv iránt, amely így végül bestseller lett.

Az ezredvégi történetírás talán legmerészebb és leginkább formabontó változata, az úgynevezett kontrafaktuális történetírás. Ez egy Oxfordban végzett, de az utóbbi években angliai egyetemek mellett az Egyesült Államokban is oktató brit történész, Niall Ferguson (1964–) nevéhez kötődik, aki szerint a történelmet nem különféle determináló „nagy erők”, hanem az egyének mozgatják. Semmi sem előre meghatározott; a történelem nem értelmezhető sem állandó haladásként, sem állandó hanyatlásként. Mindig az emberek döntésein és cselekedetein múlik, hogy jobb vagy rosszabb világban élünk-e. Ilyen elméleti előfeltevések alapján szerkesztette és adta ki 1997-ben a *Képzelt történelem* című kötetet, amelynek tanulmányai „mi lett volna ha” alapon képzeltek el az emberiség történetének egy-egy szakaszát (*Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, 1997).

Az első világháborúval foglalkozó könyvében – hasonló módszerrel – a konfliktus tíz „mítoszat” dekonstruálta, és villantotta fel a történetek lehetséges alternatíváit. Ellentörténetei közül legfőképpen azok váltak botránykövé, amelyek Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkoztak. A második világháború utáni német történészek – Fischer, Wehler stb. – által kidolgozott *Sonderweg*-elmélet minden tételét elutasítva Ferguson azt valószínűsíti, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, és a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a század első felében kialakult volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt a kontinensnek békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrészul a kommunizmus és a fasiszmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként és a világ domináns pénzügyi hatalmaként (*The Pity of War: Explaining World War One*, 1998).

A történetírás fikcionalizálása és jelenre, illetve jövőre irányultságának (túl)hangsúlyozása a huszadik század utolsó és a huszonegyedik század első évtizedében számos vitára adott okot. A nyelv valóságtükröző funkcióját és a múlt valamilyen mértékű rekonstruálhatóságát feltételező,

valamint a tizenkilencedik században kidolgozott módszertani alapelvekhez ragaszkodó hagyományosabb és konzervatívabb irányzatok képviselői közül többen felléptek a posztmodern jellegű, új történetírás ismeretelméleti nihilizmusa, illetve annak egy-egy olyan áramlata, képviselője és olyan műve ellen, amely negligálta a szakma konvencionális metodológiai eljárásait.

A legkonzervatívabb álláspontot Sir Geoffrey Elton (1921–1994) cambridge-i professzor foglalta el, aki nem sokkal halála előtt kiadott könyvében megismételte régi álláspontját arról, hogy a történetírás legmagasabb rendű formája a hagyományos értelemben felfogott politikatörténet, s hogy a történésznek az „eseményekkel” és nem az „állapotokkal” kell foglalkoznia. Kitartott amellett is, hogy a múlt „tényeiről” fennmaradt „nyomok” rekonstruálhatók. Ezeket a nyomokat a maguk korabeli kontextusában kell vizsgálni, s ha történész így, vagyis a jelent a múltból kizárva jár el, akkor igenis megismerheti azt vagy – ha a végső igazság nem is érhető el – annak legalább egy részét. A posztmodern áramlatokat ugyanebben a művében megbélyegző és dehonesztáló jelzők egész sorával – „destruktív”, „abszurd”, „értelmetlen”, „eretnek”, „nihilista” – illette (*Return to Essentials. Some Reflection on the Present State of Historical Study*, 1991).

Ehhez nagyon hasonló álláspontot foglalt el a marxista Eric Hobsbawm (1917–). 1997-ben, amikor a történelemről szóló elméleti jellegű írásait külön kötetben is kiadta, indítatva érezte magát a különböző relativista álláspontok bírálata. „Az utóbbi évtizedekben szokássá vált... – írta –, hogy vitassák az objektív valóság megismerésének lehetőségét... Eszerint a múlt, amit tanulmányozunk, nem más, mint elméleti konstrukció. Az egyik ilyen konstrukció lényegében éppoly találó lehet, mint egy másik, mindegy, hogy logikailag, illetve bizonyítékokkal alátámasztható-e, vagy sem... [Ezzel szemben én] – folytatta gondolatmenetét – meggyőződéses képviselője vagyok annak a nézetnek, hogy a történészek vizsgálódásának tárgya reális. Azonban minden történész számára annak kell kiindulópontul szolgálnia, hogy alapvető és egyértelmű különbség van az olyan történeti vélekedések között, amelyek forrásanyagra támaszkodnak és bizonyíthatók, valamint azok között a feltevések között, amelyek esetében ez nem végezhető el... Röviden szólva úgy vélem, nem létezik a történetírás anélkül, hogy egyik dolog így és így van, a másik pedig nem. A pun háborúk során Róma győzte le és rombolta le Karthágót, nem pedig fordítva.”¹¹

¹¹ Eric HOBBSBAWM: *A történelemről, a történetírásról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 8.

Mások, például Arthur Marwick (1936–2006) és John Tosh, akik az utóbbi évtizedek legtöbbet használt angol nyelvű metodológiai kézikönyveinek (*The Nature of History*, 1970 és *The New Nature of History*, 2001, illetve *The Pursuit of History*, 1984, 2002) szerzői vagy a francia Georges Duby viszont sokakhoz hasonlóan mérsékeltén relativista álláspontot foglaltak el. A nyelv és a történelem természetéből adódó ismeretelméleti dilemmákat lényegében elfogadták, ám azok abszolutizálhatóságát vitatták. Duby, aki a történetírást élete vége felé ugyan maga is irodalmi műfajnak nevezte, a regényíró és a történész közötti különbséget például abban látta, hogy az utóbbi „tudatosan egyetlen nyomot sem hanyagolhat el”, sőt kötelessége minden „szembeötlő tényt számításba venni”.¹² A regényíró viszont magától értetődően eltérhet ettől a maximától.

Arról, hogy a nyelv minden önkényessége ellenére valamilyen mértékben mégis összefügg a „való világgal”, és hogy a történelmi interpretációk minden tökéletlenségük ellenére mégis csak képesek igaz állításokat tenni a múltról, és nem teljesen önkényesek, Richard J. Evans (1947–) egész könyvet írt (*In Defence of History*, 1997). Azt, hogy a különböző történelmi események lehetséges interpretációinak a száma nem végtelen, a brit történész egy konkrét példával is bizonyította. 2000-ben, amikor a holokausztot tagadó David Irvinget bíróság elé állították, mint felkért szakértő meggyőzően bizonyította be, hogy a vádlott inkorrekt módon dolgozott: releváns forrásokat nem vett figyelembe, másokat pedig eltorzított – vagyis politikai előítéleteinek megfelelően manipulálta a dokumentumokat. A többi felkért szakértő vele egybehangzóan, de tőle függetlenül ugyanígy nyilatkozott.

A végletesen relativista, posztmodern attitűd kritikusai közé tartozott a huszadik század második felének egyik legnagyobb francia filozófusa, Paul Ricoeur (1913–2005) is. Ricoeur messzemenően elismerte, hogy a nyelv diszkurzív használatát a retorika erőteljesen befolyásolja. Ugyanakkor vitatta, hogy ez a körülmény teljes mértékben eltüntetné az „igazságot”, illetve a „történeti realitást”. „A retorikának ezzel az eltorzult használatával – írta – állítom szembe a történeti tudat intencionalitását, amely legitimálhatja a történésznek azt a törekvését, hogy konstrukcióit, ami egyszer volt és most már nincs, rekonstrukciókként állíthassa.”¹³ A történész ama törekvése tehát, hogy ne fikciót, hanem

¹² Georges DUBY–Guy LARDEAU: *Párbeszéd a történelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 36–37.

¹³ Paul RICOEUR: Történelem és retorika. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000.

„igaz elbeszélést” adjon olvasói kezébe, „egy bizonyos pontig” megvalósítható. „A történetírás lehetővé teszi, hogy térben és időben messzebbre tekintsünk, kritikusan viszonyulhassunk a tanúvallomásokhoz, a magyarázatokhoz és megértéshez, a retorika szabályai szerint alkossuk meg szövegeinket, és – ami a legfontosabb – pártatlanul szemléljük a sérült és a másik szerencsétlensége iránt néha vak emlékezetek egymással versengő követeléseit.” Az igazság – tette hozzá 2000-ben, Marc Blochra emlékezve – persze sohasem „egyetlen könyvben”, hanem „a témáról folyó vita teljes anyagában”, vagyis a munkájukat kompetens és „intencionalista” módon végző történészek dialógusában „rejlik”.¹⁴

¹⁴ Uő: A történelem írása és a múlt megjelenítése. In: TAKÁCS Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 204–205.